

Mr ALE M. POLJAREVIC

STOLAČKA ORIJENTALNA ARHITEKTURA U SVJETLU PRINCIPA ORIJENTALNOG GRAĐENJA

Za arhitekturu se kaže da je funkcija materijalnih komponenata sredine koja je stvara, a ako se te komponente ustale i ne mijenjaju bitnije izvjesno vrijeme (što je umnogome bio slučaj u Stocu, tj. na Balkanu, pod Turcima), onda nije ni bilo razloga da se arhitektura naročito brzo mijenja.

Tradicijom su se prenosili epovi, poezija, predanja, mitologija, glazba, nošnja, ornamenti, običaji i, kao što su se mnogi drugi elementi održali stoljećima, tako se održala i arhitektura. Održanje stila za stanovnike ovog kraja u doba turske vladavine značilo je svetu dužnost koja je fanatično i u svakom trenutku poštovana. Istovremeno je to značilo biti svoj, drukčiji od drugih. Gledati stilska određenja u Stocu značilo bi tragati za zvučnim elementima, kao što su renesansa, barok, klasicizam i slično. No, povijesne su okolnosti bile faktor koji će biti od presudne važnosti za nastanak i očuvanje stila. Čitava će graditeljska djelatnost od konca XV i početka XVI stoljeća biti u znaku orijentalne, islamske arhitekture koja je prepoznatljiva na svakom koraku i na svakom detalju. Austro-Ugarska će importirati duh Zapadne Evrope i uplesti u orijentalni stil neostilove i secesiju. Daleko od zvučnih imena umnih arhitekata, pošteđena spektakularizma i reprezentativnosti, ta će arhitektura kao sretan spoj Istoka i Zapada skladno pulsirati kroz vrijeme.

Ako tako shvatimo tu arhitekturu, bit će nam lakše da odredimo lokalne i opće vrijednosti u stolačkom graditeljstvu. Na taj način pokušat ćemo dobiti plastičniju sliku o postanku pojedinih zgrada, o njihovoj ulozi u razvoju grada.

Bit će to i kompletiranje povijesnih, ekonomskih i socioloških zakonitosti. Pronaći u navedenim komponentama čovjeka, njegovu ulogu i osjetljivost na ljepotu zadatak je koji treba valjano riješiti.

Čovjek, stvaratelj, neimar, investitor, projektant, graditelj, izvođač i stanovnik presudan je faktor koji je utjecao na nastanak stilova u dugoj povijesti grada Stoca. Dubok osjećaj za realno, vedro i kubično rezultirao je nastankom kubičnih formi stare stolačke arhitekture: stupa, mlinica, kuća, kula ćuprija, hamama, džamija . . .

Te forme su slobodno smještene između prilaza i puteva, kamenja i bujnog zelenila. Ta je arhitektura geometrijski jezgrovita i njezin se nekvantitativni ili fizički već kvalitativni karakter ističe na eleganciji arhitektonskih rješenja. Elegantne forme utkane su u organsko tkivo, mreže puteva su ćelije vrtnog grada, istinskog vrtnog grada, koji nosi sve odlike orijentalne arhitekture. Nju karakterizira lakoća i tradicionalnost u izboru materijala i konstrukcije i njezin maksimalno tolerantan odnos prema susjedu (nitko nikom ne zaklanja vidik): to su zidovi od lomljenog kamena, vapno, svijetlosiva kamena ploča, oblica i drvo. Ukratko, to je strukturalna arhitektura. U slučajevima kada se željela izbjeći monotonija (koja nije uvijek smatrana manom) davala se prednost oštrim sjenama umjesto postepenim diferencijacijama analognih elemenata. Kuća je organski komponirana sa prirodom radi postizavanja jedinstva pejzaža i gradnje, a težilo se jasnosti i strogosti. Prirodan ambijent, bašče, ozelenjena dvorišta i avlije su uvučeni u prizemlja kuća, a priroda je prisutna i na katu u otvorenoj divanhani. Umjesto akcijalnih i dijametričkih rješenja arhitektonski se efekti najčešće postižu kontrastima punog i praznog, zasjenčenog i osunčanog. Duša te arhitekture živa voda osvježava arhitektonsko-urbanistički ambijent i tako u pravom smislu postaje pejzažna arhitektura koja gradi pejzaž grada.

Elementarne vrijednosti su, kako je već rečeno, ukomponirane u nju. Sve je smješteno uz vodu u gustom zelenilu, s brdskim kamenim masivom u pozadini. Ništa na toj arhitekturi ne odaje napor, ne postoji tenzija niti antiteza neba i zemlje. Ne stječe se na džamijama osjećaj da nebo dolazi s visine niti pak pokret uspinjanja na minaretima. Kao gotičke katedrale minareti opominju, ali ne prijete.

Na taj su način stvoreni duboko humanizirani susjedski odnosi, ostvaren je maksimum komfora i optimalno zadovoljenje psihičkih potreba čovjeka minimalnim sredstvima. Uprkos tim minimalnim sredstvima prostori se prelijevaju, rastvaraju, povezuju. Intimni prostorni uređaji vrve bogatstvom ugođaja: to su avlije i hajati sa krilima, jazlucima, tako da se često gubi granica između prostora za stanovanje i prirode. Dodajmo i činjenicu da su sve dimenzije stana, ali i ostalih građevinskih jedinica, podređene visini ljudske figure.

Za sakralnu arhitekturu »onostrani svijet nije samo cilj, već je oživljen sad i tu u statičnoj slobodi, i to je odmor oslobođen svake aspiracije jer je sveprisustvo utjelovljeno u zdanju sličnom dijamantu«.¹

Povučemo li paralelu evropske i svjetske arhitekture s orijentalnom, konstatirat ćemo da su i suvremena i orijentalna arhitektura karakterizirane konzolnim prepustima.

Frank Loyd Wright (1868 — 1959) je forsirao četvoroslivni krov na ladanjskim kućama 1937, kao što to rade suvremeni japanski gradi-

telji. Teško bi bilo zamisliti orijentalnu arhitekturu bez četvoroslivnih krovova i sa istaknutim strehama. Orijentalna arhitektura nikada ne ide pod zemlju, pa nema ni podrumskih prostorija, a većina stolačkih kuća nema ni zatvorenog prizemlja.

To su, rekosmo, otvoreni duboko zasjenjeni hajati, prijatni za stanovanje, naročito ljeti. Prostorije iznad hajata nose drveni stupovi, a ponegdje se mogu sresti i kameni, te ljudi, ovdje, očigledno, stanuju gore »u zraku«.

Pitanje je koliko je orijentalna arhitektura mogla djelovati na Le Corbusiera da stvori svoju krilaticu: »Prostorije pri zemlji su vlažne i nezdrave, zgradu treba dići na pilote.«² Doduše, Le Corbusierovi piloti su armiranobetonski.

PRINCIPI ORIJENTALNOG GRAĐENJA

Bilo bi korisno sagledati principe dizajna orijentalne arhitekture prema Ziaudinu Sardaru³ kako bismo mogli razumjeti i sagledati, ali i opravdati naziv stolačke arhitekture do austrougarske okupacije — orijentalna. Sardar iznosi tri ključna principa dizajna: 1. otvorenost prema okolini, 2. morfološko jedinstvo i 3. jasnoća simbola.

1. Otvorenost prema okolini

Suptilan senzibilitet prema kotlini rijeke Bregave, padinama Komanjeg i Ošanjskog brda, te Križevca zahtijevao je puno poštovanje topografije, posebno što se tiče rijeke Bregave, morfologije prostora i prirodne okoline.

Voda — životna neophodnost

Simboličko značenje vode svodi se na tri teme: izvor života, sredstvo očišćenja i središte obnavljanja.

Da su kotline rijeka kolijevke civilizacije poznato nam je još od stare egipatske koja je rijeku Nil smatrala božanstvom. Voda je kao nezaobilazan faktor za opstanak i razvoj svih oblika života orijentirala čovjeka da izabere područje svoje nastambe i aglomeracije. Njegov je nerazdvojni drug još od neolita, voda ga je hranila i pomagala u ovladavanju raznim oblicima proizvodnje i tehnike. Izdašnost vode i njezina dobra ćud predstavljala je bogatu ljetinu i dobrobit, a njezina zla ćud donosila je stradanje, glad i propast. Uostalom, kod starih je Grka voda svrstana među pet osnovnih elemenata od kojih je stvoren svijet.

U Kur'anu se blagoslovljena voda koja pada s neba smatra božanskim znacima. U rajskim su vrtovima rijeke živih voda i tekući izvori. I sam čovjek bio je stvoren iz prolivene vode. Muslimanska molitva se

može obaviti nakon što se orant doveo u stanje obredne čistoće pranjem. Voda je život: voda života koja se otkriva u tminama, koja obnavlja. Oživljavanje ribe koja je bačena u vodu pripada inicijacijskoj temi — kupanje u Izvoru besmrtnosti.

Stolački kraj je sastavni dio hercegovačkog krša, koji nosi sve osobine krša sa mnogim izvorima i vodopadima, u kojem su rijeke Bregava i Radimlja bile presudne za kontinuitet života na ovom području još od paleolita. Neolitsko naselje Čairi bilo je uz samu rijeku, na njemu je stanovao i bronzanodopski čovjek, a Rimljani su blagodeti vode uživali u svojim termama. Kontakti s Orijentom, naročito sa shvaćanjem islama, doprinijeli su da voda u urbanim sklopovima naselja i pojedinih stambenih kompleksa (Begovina i Ada) dobije veoma naglašen tretman. I riječna dolina rijeke Bregave je dobijala svaki dan sve više značaja u odnosu na utvrđeni grad na brijegu dok utvrda nije potpuno napuštena.

Naselje je nastajalo uz vodu koja je predstavljala i sigurnu odbranu i izvor života, u njemu su vode razvođene, spajane, dizane, spuštane, pregrađivane, premošćivane. Na rijeci Bregavi čovjek je sagradio vodopade, ustave, kanale i ade. Rijeka od naselja Kukavac teče prema Vidovu polju, ponegdje i u tri nivoa. »Hteo bih da teče na tri sprata kao Bregava kod Stoca, između lišća duvana od podruma do neba«,⁴ veli pjesnik za Amazon, ne bez razloga. Čovjek je vodu doveo do svojih mlinova koji su u XVIII stoljeću bili osnovni privredni objekti u gradu, voda je pokretala teške drvene čekiće u stupama koje su stupale platno. Ni tabhane (kožare), osnovane još daleke 1741. godine,⁵ što je uvjetovalo odomaćenje toga obrta u Stocu, nisu mogle raditi bez vode rijeke Bregave.

S vodom se nije čovjek družio samo na poslu, uveo je kroz avlijske zidove do kuća, gdje je napravio hauze, meandrirane đerize i bazene. Potvrdu o uvođenju vode u avlije i bašče u Stocu nalazimo još kod Evlije Čelebije koji u svom rukopisu veli da kuće imaju »bašče, vinograde i svoje vode«.

No, voda nije služila samo za svakodnevne potrebe čovjeku i stoci za piće, za pripremanje hrane, građenje, gašenje požara, higijenu i za pomoć ljudskoj i životinjskoj snazi u mehanizaciji rada i proizvodnje. Voda je uvijek bila shvaćana i kao nezamjenjiva komponenta ovozemaljskih užitaka. U vodi se čovjek kupao u kućnim banjama, javnom kupatilu (hamamu) i u rijeci Bregavi. Rijekom je plovio, prevozio robu i posjećivao udaljenog prijatelja. A kad je želio premostiti, onda joj je pjevao svoje kamene simfonije (poznate stolačke mostove) ne narušavajući njezinu ljepotu nego je oplemenjujući okamenjenim izljevimima svoga stvaralačkog duha.

Život ljudi u odnosu na vrijeme bio je toliko raskošno dopunjen prisustvom vode te se čini da se u stvari radi o zadovoljenju raspoloživanja, a ne samo utilitarnih potreba, i za to je ilustracija Begovina, gdje su Bregavine vode iskorištene u vrtu za rashlađivanje dvorišnog ambijenta i uzgoj pastrva u malim bazenima.

Senzibilnost na godišnja doba, na sunce i zrak

Poštovanje klimatskih uvjeta, što je primarni razlog zatvaranja i otvaranja hajata i divanhana prema prirodi, ujedno je i izvorna motivacija orijentalne arhitekture. Cilj takve arhitekture je da produži ugodne periode življenja bez većih tehničkih intervencija, a da pri tome ne zatvori i ne izolira čovjeka od prirodnog ciklusa izmjene godišnjih doba ili pak smjene dana i noći. Potvrdu rečenih principa pruža npr. kompleks Ade, opkoljen sa sve četiri strane vodom, sav je raskošna bašča u kojoj čovjek danonoćno boravi. Pravo na zrak i sunce je poštovano do svetosti, kao što se poštuju pravo na život i slobodu, te je iz tih razloga zrak u kući bio nezagađen, u kući se nije kuhalo, u njoj se udobno živjelo, a mirisi jela i kuhinje ostavljani su na odjeći u kojoj se kuhalo, a koja se nije unosila u kuću nego se ostavljala u mutvaku (u kuhinji) s onu stranu avlije.

Otvorenost prema prirodi

»Tri su najljepše stvari na svijetu: zelenilo, voda i lice drage osobe.«
(Arapska poslovница)

Ne lišiti ljudsku psihu iskustva prirode, simfonije pejzaža, što je ovozemaljska vizija raja, prvenstveni je cilj orijentalne arhitekture. Avlije su elementi koji pokušavaju i uspijevaju ostvariti ravnotežu između vitalnog (prirode) i pasivnog (arhitekture). Pejzaž u vidu avlije i bašče može sadržavati arhitekturu, ali postoji i relacija po kojoj arhitektura sadrži pejzaž, i to upravo u vidu avlije u kojoj je bazen, cvijeće, voda, česma, đerizi ili šadrvan. Čovjek je svoju nedjeljivost od prirode i prirode od sebe pokazivao kroz sve faze svoga dugotrajnog razvitka. Stolačke su avlije poetizirana priroda koja u svom zagrljaju ziba čovjeka u sjeni pergola, koje se precizno otvaraju i zatvaraju u ovisnosti o intenzitetu svjetlosti. Ljeti duboko sjenovite, u jesen prorijedenih vlasi poput zrelog čovjeka, zimi ogoljelih grana, pergole vrebaju sunce izdašno ga nudeći čovjeku. Tvrđava, park, ružičnjak, izletišta, svakodnevni kutak — to je avlija. Njihove nas solidne kapije začas obeshrabre svojim namrgođenim zvekirima i naherenim strehama da bi nam se u kontrastu veselo osmjehnule i širom otvorile svoja njedra puna proljetnog behara, cvrkuta ptica ili jesenjih nabreklih šipaka i zrelih grozdova, zujanja pčela i opojnog mirisa ruža. Tu nerazdvojivost orijentalne arhitekture i prirode primijetio je i Le Corbusier: »Le Turc ne batit pas ou il n'ya pas des arbres.«⁷

Uobičajena veličina avlije je trostruko veća od površine tlocrta kuće. Oblik avlije je prilagođen prostoru i pruža se cijelom dužinom prednje fasade kuće.

Stolačke avlije, svaka za sebe, predstavljaju posebnu priču. Zanimljiva je kuća Aiše Rizvanbegović, čija se kapija otvara direktno na ulicu, te kuća nema niskog prozora u prizemlju, a ima ašik-pendžer, jedini sačuvan u gradu.

Drveća inače nikada ukućanima ne zatvaraju vizure, a nisu ni preblizu da zasjenjuju prozore. Zelenilo je izvan strehokapi, jer pod strehama nema dovoljno vode za uspijevanje bilja. Od zelenila i cvijeća u stolačkim avlijama, prema H. Drljeviću, najčešće se susreće ukrasni grm šipka, od zimzelenog bilja lovor, mirta i šimšir, a od cvijeća najčešći su karanfili, alkatmer, lale, zehrini, sumbuli, zambak i đulfatma.

Senzibilnost za materijale, alat i zanat

Oblikovana materija koja stvara prostor senzualna je realnost arhitekture. Osjećaj za prirodu materijala, savršenstvo u tehničkoj izvedbi, ekonomičnost, posvećivanje pažnje rukotvorinama transformiraju nepokretnu masu u umjetničko ostvarenje i arhitekturu. »Kozmopolitizam tursko-islamske umjetnosti donosi u naše krajeve ne samo anatolsko-selđučku i osmansku umjetnost stepskih naroda, već i perzijsko-indijsku pomiješanu sa predislamskom umjetničkom fazom centralne Azije, pa čak i sjevernoafričku s osloncem na koptsku umjetnost.«⁸

Svi su ti elementi sadržani, naročito u drvorezbi, na ulaznim vratima, dolafima, šišama, na okvirima vrata i prozora, rafovima, sanducima, čekmedžama, peštahtama i mumtahtama i peškunima. Uvijek se upotrebljavalo najbolje drvo: javor, hrast, bukovina, orahovina i lipovina. Najčešći motivi drvorezbe su rozete, povijuše, lozice s listovima, cvjetovima i grančicama, tordirano uže, čempres, bor, vrčevi, vaze s cvijećem.

Od geometrijskih motiva javljaju se krugovi, rombovi, trapezi, heksagoni, a tek izuzetno i ljudski lik, i to baš u Begovini — orač s plugom i zapregom. Zanimljiv detalj na dovratku Žujine kuće su dvije zmije kojima ptice kljuvaju glave. U izvođenju te drvorezbe, pored uobičajenog dvoplošnog reljefa, javlja se i perforacija, a vrlo često i aplikacija i intarzija. Ni kameni reljefi svojom liričnošću, mekoćom obrade materijala, nimalo ne zaostaju za drvorezbo.

Ukrašeni portali stolačkih kuća i džamija (današnje Galerije »Branko Šotra«, nekadašnjeg Šarića hana, ili pak minaret Careve džamije) sa motivima vriježe, rozete, šestorokutnih polja, šestokrake zvijezde i ptica doprinose nestajanju slike svakodnevnog surovog svijeta pričajući o prolaznosti i nestalnosti čovjekovoj. Tarisi na džamijama i portalima pričaju o svojim graditeljima i godinama nastanka. Ornamentalno perforirane površine tranzena Ali-pašine džamije i džamije Ismail-kapetana Šarića rijetke su ljepote. Njihovi su majstori znali izabrati pravi kamen od kojeg su izvlačili i najtanje podrhtaje.

2. Morfološko jedinstvo, principi dizajna

Javna intimnost u džamiji i u čaršiji, privatna sigurnost unutar kućnih zidova i iza kapije, povoljan položaj u bašči, zaštitni osjećaj tišine i ravnoteže, izbjegavanje neumjerenosti označavaju vidnu osjetljivost

orijentalne arhitekture. Privatna sigurnost unutar kuća i njihovih zidova postizavana je prvo ogradnim zidovima koji uvijek pokrivaju visinu prizemlja kuća, te su ukućani na taj način bili osigurani od pogleda u njihov privatni svijet... »Zbog straha od neprijatelja sve kuće su zidane od tvrdog materijala, a neke imaju četverougaoane kule s gvozdenim vratima«⁹ (demir kapije), piše Evlija Čelebija opisujući Stolac. Čovjek je ishodište, on daje mjerilo svim islamskim arhitekturama (mesure humaine). Visina etaža u orijentalnim kućama je od 2,10 do 2,50 m. Najveće su i najluksuznije upravo u Begovini — 2,50 m. Međutim, sve je nadohvat ruke, što prostorima daje intimnost, a objekte čini velikim i prostranim, jer su svi suvišni elementi (glomazne fotelje, teški stolovi, veliki plakari) eliminirani ili su kao plakari (musandere) zapravo jedan od zidova sobe.

Princip zatvaranja prostora i forme

Cilj svakoga arhitektonskog ostvarenja je izgradnja korisnog prostora i korisne forme. Prostor se upotrebljava na razne načine. Poznate su definicije prostora kao: »prostor kao totalni sadržaj«, »prostor kao djelomično zatvaranje«, »međusobno prodiranje prostora u prostor«, »horizontalno rješene prostora« (slojevitost prostora), »prostor ostvaren igrom svjetla i tame«...

U orijentalnoj arhitekturi forma slijedi prostor, a on je prilagođen funkciji. Prostor se mijenja u igri svjetla i sjene različitog intenziteta i gustoće, ali je istovremeno i neovisan od njih. Orijentalni arhitekta je više zainteresiran za prostorno i arhitekturno jedinstvo i izgled nego za njeno materijalno postojanje u prostoru.

Fleksibilnost orijentalnih odaja je upravo fascinirajuća. Soba u kojoj se udobno sjedi uz mangalu, razgovara, puši i pije »kahva«, začas se pretvara u raskošnu blagovaonicu unošenjem velike sinije i svjetlucavog posuđa. Navečer se vađenjem udobnih, velikih dušeka iz dušekluka musandere ta ista prostorija pretvara u udobnu spavaonicu.

Princip početka, kontinuiteta i cilja

Orijentalna arhitektura ima zamršen kontinuitet, a ta je zamršenost izražena kako u formi tako i u funkciji. Kontinuitet ukazuje da postoji hotimično pretapanje suprotnosti, kao što su: unutarnji prostor — vanjski prostor (prelijevanje avlije u hajata i hajata u avliju), javni prostor — privatni prostor (ulica ulazi u dućan, a dućan se otvara u ulicu), široki prostor — uski prostor (uski sokaci se poput otančalih pritoka ulijevaju u glavnu saobraćajnicu), prostor kuće — prostor zgrade. U tom zamršenom kontinuitetu svaka suprotnost ima svoj vlastiti kontinuitet ostvaren nizom soba oko avlije ili mnoštvom stupova u džamija-

ma. Analizirajmo, recimo, dućane nanizane jedne pored drugih, poput košnica. Oni su otvoreni, teško je pronaći granicu između dućana i javnog prostora. Prostorije su toliko velike (ili malene) da je čovjeku trebalo tek da pruži ruku pa da dohvati alat ili proizvod.

Princip reda, strukture i hijerarhije

Red je bitan kad se želi izraziti najnužnija značajka svake pojave. Grad Stolac tvore kuće između vrtova, ne odviše visoke, ljupke su, s nemarno nagnutim krovovima, a tu monotoniju prekidaju tu i tamo zašiljeni minareti džamija, pokoja trokatnica i elegantne vertikale čempresa.

Struktura je neophodan uvjet da čovjek može nešto razumjeti. Princip reda i istovremeno princip odstupanja od reda su zbog toga ključ za stvaranje arhitekture koja ima svoj cilj i namjenu. Zbog toga i kuće koje imaju isti prostorni raspored odišu svaka za sebe svojom osobitošću i originalnošću, kao npr. Đulhanumina kuća, kuća Džeme Jašarbegovića i kuća hodže Žuje. Unutarnja cjelovitost i jedinstvenost su postignuti proučavanjem međusobno usklađenog reda koji postoji između funkcije i namjene, simbola, geometrije (kvadratična sahat-kula i okrugla munara), sile teže, energije, svjetlosti, vode i kretanja. Munara je kompozicija sastavljena od čistih geometrijskih tijela: prizme, valjka, okrugle galerije i vrha u obliku čunja: jedno okruglo stubište upravo toliko široko da se čovjek može popeti do vrata koja su jednako velika da se tek može prolaziti kroz njih na galeriju odakle mujezin navješta molitvu pet puta dnevno. Ta su vratašca, poput oka u glavi, u kompoziciji čistih geometrijskih tijela. Vrata, onaj vijenac ili dva ispod galerije krova i one tri-četiri jabuke na alemu kojim se munara završava prema nebu su jedini subjektivni elementi u toj kompoziciji. Koliko li samo ima ljepote u tom kolopletu čistih arhitektonskih, skoro geometrijskih tvorevina s prirodom, zelenilom čempresa i polikromijom lipa, bresaka i trešanja u cvatu?! »Ti kamena lebdiš ko procvati badem / žedna plavog bezdana puzavica sita / ... Čempres što te rastom ljubomora prati / tad, ko da je bio slijep od iskona ti / žagri u te novu, a njega nema pola«,¹⁰ veli pjesnik za minaret Karađozbegove džamije. Hijerarhija je dobro ispitana, no moguća su i odstupanja. Ta je arhitektura horizontalna, rekli bismo ovozemaljska, vezana je za čovjeka, za razliku od vertikalne, recimo gotičke arhitekture iz nekih drugih prostora i svjetonazora.

Osobita karakteristika orijentalne arhitekture je odnos između pojedinih dijelova i cjeline, ali i obrnuto, proporcionalni odnos cjeline prema pojedinim dijelovima koji su istovremeno izdiferencirani i sjedinjeni. Gradske su horizontale kupola i plosnatih krovova prekinute zašiljenim tankim valjcima, »to su samo cezure koje prekidaju i oživljavaju tu horizontalnu monotoniju, te su nalik kontrapunktima u nekoj jednoličnoj melodiji«. ¹¹ Da nije vertikala munara, grad bi ličio na jato

nekih ptica, golubova, labudova koje je palo na padine brda da tu odmore krila u sigurnosti i pod blagim mediteranskim suncem.

3. Jasnoća simbola

Princip tradicije, kulture i identiteta

Tradicija je normativ ponašanja i predstavlja osnovicu kulturnog identiteta. Posebna vrsta vratiju na kući, različiti stropovi u istoj kući, jedinstven karakter čaršije ili zastupljenost nekog materijala ili bogatstvo građevinskih formi — sve su to osobine koje nam mogu pomoći da razlikujemo jednu obitelj od druge ili jedan dio grada od drugog. Koliko li samo osobitosti u sebi nosi Begovina u odnosu na gradsku jezgru, kako li je Ada sama sebi svojstvena?!

Princip povezanosti elemenata i njihove namjene

Arhitektura je cjelina sastavljena od pojedinih elemenata i njihovih međusobnih veza. Ogradni zidovi, kapije, lukovi, avlije, strehe, jazluci, čoškovi, šadrvani, minareti, kupole, mušabaci, ašik-pendžeri elementi su orijentalne arhitekture. Majstorska kombinacija tih elemenata, horizontalno i vertikalno postavljenih prizama, kocaka i kalota, stožastih minareta i zelenih okomica čempresa rezultirala je izvanrednom arhitekturom uzvišene kvalitete.

Princip metafore, alegorije i simbola

Simboli se stvaraju polagano, s vremenom, a postižu značenje tek unutar cjeline, unutar društvenog okvira u kojem i postoje. Orijentalna arhitektura nije nikada lišena dimenzije slavljenja života. To se ostvaruje upotrebom svjetlosti, kaligrafije, geometrije, boje, bašče i vode.

Vezene, slikane ili izrezbarene levhe vise na zidovima džamija i kuća. Na vanjskom zidu u hajat u Careve džamije motivi egzotičnog bilja, hurmi, palmi, limuna podsjećaju na rajске bašče i potrebu uživanja u slasti ovozemaljskog života. Kuće sa avlijama i baščama isprepliću se i dopunjavaju s prirodom, zgrada ukrašava i ističe prirodu, a priroda zgradu, te sve djeluje kao otrgnuta slika postavljena na nevidljiv štafelaj prislonjen na brdo. Sve je naoko samostalno, ali čovjek ne može bez prirode, niti bez susjeda kojeg poštuje, jer »bliži je susjed od brata«.

Bilješke

- ¹ Titus Burkhard: Osnovi muslimanske umetnosti, »Delo« 71, 1987, str. 43—56, Beograd, 1978.
- ² Le Corbusier: Poésie sur Alger, Falaise, Paris, 1950, str. 86.
- ³ Ziaudin Sardar: Touch of Midas, Manchester University Press, Habitat and Values of Islam, Manchester, 1984, str. 175—205 (prev. prof. Klara Poljarević).
- ⁴ Oskar Davičo: Amazon.
- ⁵ Hamdija Kreševljaković: Kapetanije u Bosni i Hercegovini, II izdanje, »Svjetlost«, Sarajevo, 1980, str. 227.
- ⁶ Evlija Čelebija: Putopis, Odlomci o jugoslavenskim zemljama, »Veselin Masleša«, Sarajevo, 1979, str. 274.
- ⁷ »Turčin ne gradi tamo gdje nema drveća.«
- ⁸ Džemal Čelić: Drvorezba u Bosni i Hercegovini, »Most« II/11, Mostar, 1976, str. 115.
- ⁹ Vidi bilješku 6.
- ¹⁰ Skender Kulenović: Izabrana djela, Pjesme, I, »Svjetlost«, Sarajevo, 1983, knjiga 1, str. 216.
- ¹¹ Dušan Grabrijan: Bosansko-orijentalna arhitektura u Sarajevo, Ljubljana, 1984, str. 30—94.